

9 (566)

թ - 52

ՍՈԿՈՎՏ Յ. ԹԵՐՁԵԱՆ

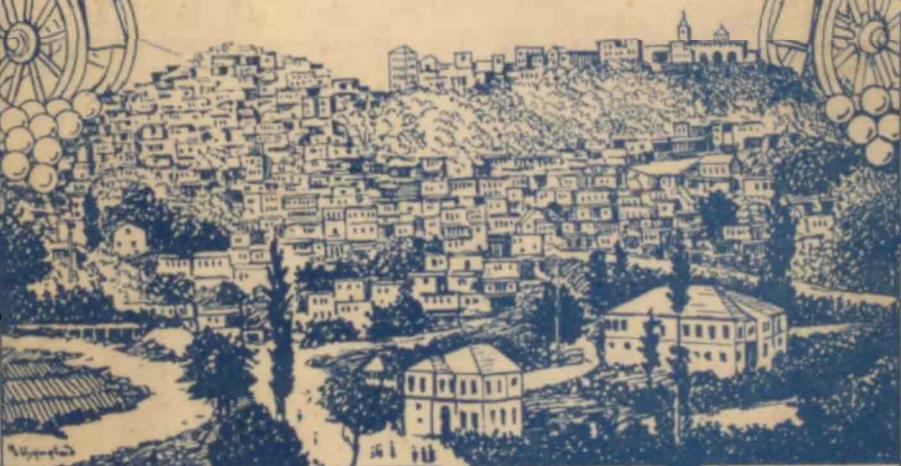

ՀԱՅԵՆԻ ՈՒԹՎՄՄՄՄԵԿՑ ԴԻՇՎԱԶՆԱՄՎՐՏԸ

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1956

ՊՈՒԷՆՈՍ ԱՅՐԵՍ

9(56)
11-32

ՍՈԿՐԱՏ Յ. ԹԵՐՁԵՎՆ

ՀԱՅՀՆԻ ՈՒԹՎՄՄԵՎՑ ԴԻՇԱԶԱԶՆԱՄՎՏԸԸ

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1956

ՊՈՒՆԿՏՈՒՄ ԱՅՐԵՍ

ՀԱՇԼՆԻ

ՈՒԹԱՄՄԵԱՅ ԴԻԻՑԱԶՆԱՄԱՐՏԸ

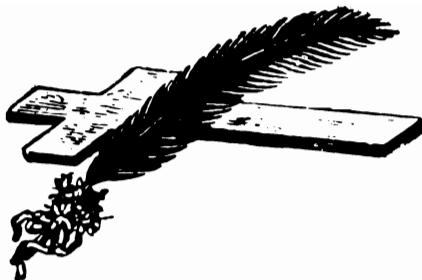
(ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ)

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ազգային, Քաղաքական եւ պատմական տեղեկութիւններ - Ծննդավայրի յուշեր - 1915 թ. Արտազագը - Արիւնու Գողգոքա (1915-1918) - 1919 թ. Ներգաղքը - Խուրքիոյ ազգային շարժումը - Հաճրնի ինքնապաշտպանութեան նախապատրաստական աշխատանքներ - Հեռագիրներ - Ականատեսի նկարագրութիւններ - Ամերիկուհի մը կը պատմէ ականատեսի իր յուշերը - Պաշտօնական տեղեկագիրներ - Կիլիկիոյ Կարողիկոսը կ'այցելէ Եւրոպա - Ատանայի Հայերը անկախութիւն կը հռչակեն - Օգոստոս 4-ի ակտին պատճէնը - Ֆրանսացիներուն երկդիմի ընթացքը - Հաճընի անկումը եւ մեր նահանջը դէպի Ատանա :

ՄԵռելները անոնք են
 Որոնց համար մենք մեռանք:
 ՍԻԱՄՄԱՆԹՈ

Տպարան «ԱՐԱՐԱՏ»
ՊՈՒԷՆՈՍ-ՇՈՐԵՍ

Զ Ո Ւ

ՀԱՃԸՆԻ ՎԵՑ ՀԱԶԱՐ ԱՆԹԱՂ ԴԻՒՑԱԶՆՆԵՐՈՒԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

իմ մշտաշարչար
կեանիքիս արիւնա-
խառն արցունիքով
հիւսուած այս

երկը՝ իբրեւ դաքնեպսակ ձեր հերոսական
նակուին, կը նուիրեմ ձեզ, ո՞վ մայրեք,
քոյրեք, հայրեք եւ ծծկեք մանուկնեք:
Որովհետեւ ձեր ոսկորներեն շինեցի իմ
զրիչս, ձեր արիւ-
նը իբրեւ մելան
գործածեցի եւ ձեր
վերջին նիշը, իմ
շունչսու ձեր կար-
միք հողը իմ կեն-
դանի էռոք իւնս
կազմեցի ն:

ՍՈԿԹԵՐ

DOS PALABRAS

(Transcripto de la primera edición)

Este libro se refiere a Hadjín, pero él pertenece a todos los armenios; puede pertenecer también a toda la humanidad.

El individuo cuando con una obra se proyecta hacia afuera del diario vivir de las multitudes se transforma en objeto de su curiosidad y en ejemplo.

Franz Werfel, el gran escritor, no es armenio pero él consideró digno del patrimonio de la humanidad los heroicos "Cuarenta días" del Musa Dagh, el nido de águila armenio.

Hadjín también ocupa un lugar digno de mención entre nuestras ciudades y villas de pre-guerra; su obra se destaca, y cuando esa labor es en pro de la nación, de la libertad y del honor humanos, ella es noble, y todos los patriotas, todos los amantes de la libertad, y todos los celosos del honor, están obligados a acercarse a ella con un respeto y una ternura sin iguales.

Y cuando el pueblo aún vaga de país en país, todavía no ha conquistado su libertad, y su honor aun permanece mancillado, así como el nuestro, las luchas épicas deben ser mil veces enaltecidas para que sirvan de ejemplo salvador a las generaciones que vendrán.

Sócrates Terzián es el depositario de las tradiciones de su ciudad natal, del ideal de los que en ella cayeron. Ese acervo con la gloriosa epopeya de Hadjín pasa a ser patrimonio de toda la Nación Armenia.

Los sobrevivientes de Hadjín, leyendo su libro, una vez más entrarán en contacto con el espíritu de sus antepasados y de los que en lucha desigual sucumbieron en Hadjín.

Los armenios sobrevivientes y la generación que crece fuera de los límites patrios rendirán su tributo de homenaje a los que pasan, y con respecto al futuro se inspirarán en "los ocho heróicos meses de Hadjín".

Mihrán Papazian.

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

(Ա. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵՆՔՆ ԱՐՏԱՏՊՈՒԱԾ)

Այս գիրքը Հանրնի մասին է, քայց ամիկա ամբողջ հայութեան կը պատկանի: Անիկա կրնայ պատկանի նաև ամբողջ մարդկութեան . . . :

ԱՅսաւը, երբ իր մէկ գործովը գուրս կուգայ բազմութիւններու սովորական կեանքէն, կը դառնայ քէ՛ բազմութիւններու առանձին հետաքրքրութեան առարկայ եւ քէ անոնց օրինակ:

Ֆրանց Վէրֆէլ, մեծ գրողը հայ չէ, քայց անիկա մարդկութեան սեփականութիւնը դառնալու արժանի նկատեց Մուսա Տաղի հայկական հերոսական բոյմի հերոսական "Քառասուն Օրերը":

Հանրնը նոյնպէս նախապատերազմեան մեր հազարաւոր ժաղաքներուն ու գիւղերուն մէջ յիշատակելի տեղ ունի: Անոր դերը կը զատուի: Եւ երբ այդ դերը յանուն Ազգութեան, յանուն ազատութեան եւ յանուն մարդկային պատուի է. անիկա նուիրական է, եւ բոլոր ազատասէրները ու բոլոր պատուախնդիրները պարտաւոր են առանձին յարգանենք ու գուրգուրանենք մօսենալու անօր:

... Իսկ երբ ազգը դեռ կը բափառի երկրէ երկիր, դեռ ազատութիւնը ձեռք չէ գուած ու պատիւը տակաւի՛ն կը մնայ արատաւորուած, ինչպէս մերինն է, հերոսամարտները հազար անգամ պէտք է պանծացուին, դեռ զալիք սերունդներուն օրինակ ըլլալու համար:

Սոկրատ Թէրզեան իր ծննդավայրին, հոն ինկողներուն եւ անոնց իտէալին աւանդապահն է:

Այդ Աւանդը "Հաննոյ դիւցազնամարտ"ով Ազգին ամբողջութեան սեփականութիւնը կը դառնայ:

Վերապրոց հանրնցիները, կարդալով իրենց գիրքը, անգամ մըն ալ պիտի հազորդուին իրենց անցեալին, արծուեքոյնին եւ հոն ինկողներուն ենտ:

Վերապրոց հայերը եւ օսարութեան մէջ հասնող սերունդը անցմողներուն պիտի տան իրենց յարգանքի տուրքը եւ Ապագային համար պիտի ներշնչուին "Հանրնի ութամսեայ դիւցազնամարտով":

Մ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հանրնեն ազատուելէս ի վեր՝ կ'արծես պարտականութեան բեռ մը ծանրացած էր ուսերուս, հրապարակ հանելու համար Հանրնի վեց հագար հայութեան աննախրնթաց դիւցազնամարտի պատմութիւնը :

Կարելի չե՛ անոր անհաւատալի պատմութիւնը գրչով պատկերացնել, լուսաբանելու համար հանրութիւնը. բայց ես շահացի հնարաւորութեան սահմանին մէջ նշգրտօրէն նկարագրել, առանց ունենալու մօտս անհրաժեշտ օրագրութիւններ :

Ներկայ պատմութիւնը ապագայ քննադատութիւններու հանդէպ կարելի եղածին չափ անթերի ներկայացնելու մտասեւենումով։ Եղելութիւնները եւ ազգային ու քաղաքական անցքերը մանրակրկիտուշադրութեամբ շարադասած եմ, հաւատալով որ այսպէսով պիտի կարենայի անարդար չըլլալ հանդէպ հերոսական Հանրնին, որ ուր ամիս գիշեր ցերեկ մարտնչեցաւ իրմէ հազարապատիկ աւելի հրոսակներու դէմ. կոկորդին մէջ յնեղելով սկսառութեան բողոքն ու նիշը :

Կը քոզում որ երէկ դիւցազն, այսօր նահատակ ու մոխրակոյտ Հանրնի արիւնով արձանագրուած այս երկը ինքը խօսի իբրեւ ամսակ յիշատակ մը յաւերժացման նուիրուած համեստ կոթող մը :

ՀԱՃԸՆԻ ՈՒԹԱՄՄՍԵԱՑ ԴԻՀՑԱԶԱՆԱՄԱՐՏԻ ՓՈԽ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ Պ. ԱՐԱՄ ԿԱՅՑԱԿԻ ՆԱՄԱԿԸ

Սիրելի Սոկրատ,

Մէկէ աւելի անգամներ կարդացի ճեռագիրներդ եւ ընդհանրապէս գրացնեցիշ գտայ: Քեզմէ՛ աւելին անկարելի էր սպասել, նկան տի ունենալով այն պարագան, որ մեզմէ ոչ մէկը կրցաւ թերել Հա՛տ նընի Կեդր. Հրամանատարութեան մօտ դիզուած եւ օրը օրին արժ ձանագրուած բազմաթիւ փաստաթուղթերէն եւ վաւերաթուղթերէն կտոր մը քուզք: Այժմ պատեհութիւն ունինք այս մասին խորհելու եւ խօսելու, բայց առանց անդրադառնալու այն վայրկեանին, թէ վերապրոզներս երբ լեռները կ'ապաստանէինք, արդեօֆ որեւէ յայն ունէի՞նք ոզզ առողջ Ատանա հասնելու . . . :

Այս աշխատութեամբ մեծ պակաս մը կը լրացնես, նոյն իսկ սքանչելի ծառայութիւն մը կը մատուցանես, թէ մեր հայրենիքին անմահ յիշատակին եւ թէ ընդհանուր հայութեան, որ ցարդ տարրական գաղափար մը չունի 20-րդ դարու հայ նոր սերունդի հպարտութեան ներշնչարանի մասին:

Դիցազնական կռուով ու դիցազնական մահով անմահացող հայ ցեղին լաւագոյն զաւակներուն այս պատմութիւնը թող կարդայ հայ ժողովուրդը դարձ դարձ ու թող խանդավառուի անով:

Ու թող տեսնէ որ, անկարելի է չխոնարիկ ամէն տարի Հոկտ. 15-ին, յիշատակին առջեւ այն հերոսներուն, որոնք բարձր բռնեցին ցեղին պատիւը, ազատութեան դրօշակը՝ իբրև մեր օրերու Վարդաններ, հայրենանուէր ու հայրենասէր քուրմեր:

Ի՞նչ աւելի գեղեցիկ յիշատակ կ'ուզէ հայ ժողովուրդը իր պարտանանաշ զաւակներէն եւ իր անունն ու փառքը աստուածացնող դիցազուններէն:

Մեծապէս գոհ եմ տեսնելով որ թափած աշխատանք, նիւթական ու բարոյական զոհողութիւններդ, ներկայիս յաջողութեամբ կը պակուին:

Սրտագին շնորհաւորութիւններուս իետ ընդունէ խորին յարգանացս հաւաստիքը:

Մնամ Զերդ

Հանրնի ինքնապաշտպանութեան Փոխ Հրամանատար
ԱՐԱՄ ԿԱՅՑԱԿ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ

Հաճընի դիւցազնամարտին նուիրուած այս գրքի առաջին տպագրութիւնը տեղի ունեցաւ Յունաստանի մէջ, հովանաւորութեամբ ու նիւթական օժանդակութեամբ Յունաստան բնակող հայրենակիցի մը: Անոր անխնամ տպագրութիւնը պատճառ եղաւ որ իմ հսկողութեանս տակ ձեռնարկեմ երկրորդ տպագրութեան մը, հնարաւորութեան սահմանին մէջ աւելի ճոխ ու բովանդակալից, որով կրկին մեր սուրբ պարտականութիւնը կը համարենք՝ ոգեկոչել յիշատակը անոնց, որոնք ութամսեայ դիւցազնամարտէ մը յետոյ, նահատակուեցան Տաւրոսեան լեռներու կուշտին, իրենց ետին ձգելով իմացեալ մահուան առասպելական փառքը:

Հեղինակի մը համար չկայ աւելի մեծ դժբախտութիւն, քան տեսնել տպագրուած իր գիրքը տառասխալներով ու գրական թերութիւններով լեցուն:

Երկրորդ, առաջին տպագրութենէն ի վեր անցած ևն մօտ տասնեւինը տարիներ, եւ այս ժամանակաշրջանին լոյս տեսան բազմաթիւ տպաւորութիւններ ու նկարագրութիւններ Հաճընի վերապրողներու կողմէ, որոնք օգտագործելու առիթ մը ներկայացաւ մեզի, երկրորդ տրպագրութիւնը դարձնելու համար եթէ ոչ կատարեալ, դէթ հետաքրքրական ու լրացուցիչ:

* * *

Պարտք կը զգամ նշել, որ ներկայ դարու հայ մարդը այն չէ', ինչ որ էր երէկ, իր բնակավայրին մէջ: Այժմ անդարձած է նիւթապաշտ, բնշաքաղց՝ հայ գիրն ու գրականութիւնը ատելու գնով, միշտ յարգելով բացառութիւնները: Սփիւռքը, դժբախտաբար, հետզհետէ կը կորսընցնէ իր ազգային ինքնագիտակցութիւնը, ցեղային արժէքներու գնահատման իր բոլոր կարելիութիւնները, տեղի տալով անձնական հաճոյքի, հանգստութեան ու վայելքի:

Այս պայմաններու տակ, անշուշտ, հաճրնցիները բացառութիւն պիտի չկազմէին: Երբ ատոնց վրայ աւելցը-

նենք անհատական սնափառութիւնը, կուսակցական նեղ-մտութիւնը, նախանձի ու ատելութեան անփառունակ վերաբերմունքները հանդէպ իրարու, պատկերը կ'ըլլայ լրիւ եւ մարդ կը տարուի խորհելու թէ հայ ժողովուրդը իր հերոսներն անգամ մոռացութեան տալու շըջան մր կ'ապրի, ինչ որ կը նշանակէ թէ, Ազգը սկսած է դէպի անդունդ գլորուիլ՝ փոխանակ պատնէշի վրայ անյողդողդ մնալու:

Այսպէս, նահատակներու պաշտամունքը դարձած է սովորական ցուցամոլութիւն եւ հայրենասիրութիւնը՝ փողոցը ծախուելիք ապրանք, այնպէս որ անխղճութիւնն ու արհամարհանքը կը գահակալեն մեր ազգային զգացումներուն վրայ: Այս պայմաններու տակ, այս գրքին երկրորդ տպագրութիւնն անգամ շատերու համար աւելորդ աշխատանք է:

Ինչո՞ւ այս ախուր ու դաժան եզրակացութիւնը կը պարտաւորուինք մեր ընթերցողներուն ուշադրութեան յանձնել. ան ունի իր գրդապատճառը: Նախ՝ չեշտենք որ ոչ ոք թող վիրաւորուի այս կծու տողերէն: Ճշմարտութիւնը ապագայ սերունդին հաղորդելով աւելի կը շահինք քան թէ կը ստորևանանք:

Պարզենք մեր միտքր սրտարացօրէն, առանց վիրաւորելու անձեր ու միութիւններ:

Այս գրքի առաջին տպագրութիւնը իր ատենին կրուախնձոր դարձաւ եւ ոչ ոք անոր հրատարակութեան ծախքը հոգալ ուզեց: Պատճառը այն էր որ հեղինակը իրենց հաճելի մէկը չէր եւ իր անձին ու գրքին մէջ զուր փնտուեցին կուսակցական ուղեգիծ: Բայց մարդիկ չուզեցին ընդունիլ, թէ ամէն բանէ առաջ ու ամէն բանէ վեր, կայ ազգ մր, որուն զաւակներուն ռաջադործութիւններն ու հերոսական դրուագները իրենց թերութեամբ ու առաւելութեամբ կը պատկանին ազգին:

Կուր կիրքը չարացէտ ազգակ մրն է հանրային կեանքին մէջ: Ու այդ կիրքը կը չարունակէ սանձարձակօրէն իր չուրջ ստեղծել ատելութիւն ու քինախնդրութիւն:

* * *

Ճշմարտութիւն է որ իւրաքանչիւր հաճրնցի վերապրող իր անձնական յուշերը ունի. անուրանաւի է նաեւ որ մեր հայրենակիցներուն մէջ քիչ բացառութեամբ գրոց-

բրոցներ կան, հետեւաբար անկարող՝ իրենց յուշերը գրի առնելու:

Մենք Հաճընի դիւցազնամարտի բոլոր փուլերուն եւ իրադարձութեանց մօտեցած ենք կարծ, ամփոփ, գլխաւոր գէպքերու յիշատակութեամբ ու բացատրութիւններով: Եթէ բոլոր գէպքերը ու գէմքերը, կոփւներն ու անցուղարձերը առանձին մանրամասնութեամբ քննութեան առնենք, այս զիրքը պէտք է բաղկանայ աւելի քան չորս հազար էջերէ:

* * *

Երկրորդ տպագրութիւնը առիթ մը կ'ընծայէ մեզի օգտուելու «Հաճըն» եւ «Նոր Հաճըն» պարբերաթերթերու մէջ երեւցած եւ այլ թերթերու մէջ հրատարակուած անհատական յուշերէն, որոնք լոյս տեսան առաջին զրքի տպագրութենէն յետոյ: Այդ նիւթերն ու տպաւորութիւնները տեղաւորած ենք ըստ կարգի, իրենց ստորագրութեամբ յիշատակուած են կոփւներու, Հաճընի անկումի եւ նահանջի նկարագրութեանց մէջ:

Ասկէ զատ լայն տեղ տուած ենք Կիլիկիոյ չուրջ եղած կարգ մը փաստաթուղթերու, որոնք լոյս տեսան վերջին տարիներուն, ըլլայ հայ թէ օտար հեղինակներուն կողմէ:

* * *

Կայ նաեւ կարեւոր պարագայ մը, որ կը փափաքիմ ուշադրութեան յանձնել ընթերցողներուս: Կ'ակնարկենք՝ Միհրան Տամատեանի յուշերուն, որոնք լոյս տեսան «Պայքար»ի մէջ, ստորագրութեամբ Մ. Նաթանեանի:

Տամատեան երր կտանա կը բնակէր, խոստացած էր ինծի տրամադրել իր արխիւները, բայց հետագային դըրժեց իր խոստումը, պահելով իր մօտ զանոնք եւ իր կենդանութեան լոյս չ'ընծայեց, ի հարկէ, վախնալով հանրային դատաստանէ մը, որ պիտի չուշանար զինքը արդարութեան սիւնին գամել:

Շատ պարզ է, մանաւանդ Հաճընի կոփւներուն մօտէն ծանօթ մէկը շուտով պիտի ըմբռնէ, որ Մ. Տամատեանի հրատարակութեան տրուած արխիւներով ինքզինքը կը դատապարտէ, այլապէս տասնեակ մը տարիներ իր մօտ պիտի չպահէր պաշտօնական թղթակցութիւնները, որ Կիլիկիոյ ֆրանսական հակակշռի պետին հետ եղած են:

Հիմա որ Տամատեան չկայ եւ իր զոհը կայ, աշխատեցանք շատ չծանրանալ իր վրայ, ձգեցինք որ փաստերն ու փաստաթուղթերը խօսին ապացուցանելու յաւակնոտ, ամբոխավար ու գորշ մարդու մը սխրագործութիւնները, որոնք հրատարակուած են այս գրքի մէջ եւ ուրիշ տեղ՝ իրբեւ յաւելուած՝ «գրախօսական»ի ձեւով, ինչպէս նաև այն յօդուածը որ գրած ենք «Հանրնի ընդհանուր պատմութիւն» կոչուած մեծահատոր գրքի մը առթիւ:

Մեր «գրախօսական»ին մէջ միայն Մ. Տամատեանի արխիւններուն կարեւոր կէտերը առած եւ պատասխանած ենք, մնացածը ձգած ենք պատմագիրներու անաշառ արդարադատութեան:

* * *

Աչքի տակ ունինք նկարներու պարագան: Անհրաժեշտ կր նկատենք քանի մը խօսք բաել այդ մասին:

Այս պատմութեան առաջին տպագրութեան առիթով, Յունաստան զրկուած նկարներու պատճէնները զժրախտ պատահարի մը զոհը եղան վերագարձուելու ընթաղքին: Հետեւարար պարտաւորուեցանք արատապել այն նկարները որոնք փորագրիչները գիրքութեամբ կրնային օգտագործել՝ միշտ նախապատութիւն տալով նահատակներուն:

Նակառակ մեր փափաքին ու արտած յայտարարութեան, մեր հայրենակիցները անտարբե՞՛ ու անփոյթ գտնուեցան՝ իրենց նահատակ ծնողքներու նկարները արդարադարել մեզի:

Առանց վիրաւորելու որեւէ մէկը, բաենք հետեւեալը, որ այս պատմութիւնը հստակներու եւ գայխառու ցանկութիւններու թատերաբեմ չէ երբե՞ք, որ կարենանք վերապրող ողջ-անհատ հերոսներու նկարներով զարդարել անո՞ր էջերը: Այլապէս նահատակներէն աւելի ողջերու ցուցամոլ համայնապատկերը պիտի ույար, զուրկ՝ իր կոչումէն ու առաջադրուած նպատակէն:

* * *

Երագիւմասին քժիշկներն ու հոգերանները որոց եզրակացութեան մը եկած չեն: Շատեր նրազը կը վերադրեն չդային: Կիւանգութիւններու ու թունանիշութիւնների, լետրդի եւ

Նրիկամի լուրջ խանգարումներու, որոնք սովիթ կուտան երազներու: Կ'ըսեն թէ ենթագիտակցութիւնը հարուստ է հոգեկան ու ֆիզիքական պատկերներով, որոնք ի յայտ կուգան երազներու մէջ:

Ինչ որ ալ խօսին ու գրեն մասնագէտներ, իմ աներեւակայելի երազս կը մնայ առանձնայատուկ, անրնական ու անլոյժ առեղծուած մը:

Պատմենք: 1937 թ. այս պատմութեան առաջին հրատարակութեան ձեռագիրները դրկած էի Յունաստան՝ տպագրուելու համար: Իմ նիւթական նեղ ու անելի կացութիւնս պարտագրեց որպէսզի դիմեմ աշքէ ու մաքէ հետո ապրող մեկնասի մը: Սպասեցի երկար: Ոչ մէկ լուր հրատարակութեան չուրջ:

1938 թ. գարնան, գիշեր մը, անակնկալօրէն երազս եկաւ հայրս: Հիւանդ չէի եւ ոչ ալ ջղային հիւանդութեամբ կը տառապէի: Հօրս երեւումը երազիս մէջ միշտ բարենշան ու բախտորոշ երեւոյթ մը եղած է: Ան գրկեց զիս ու համբուրեց: Ես որ բնաւ չեմ տեսած գգուանքն ու համբուրը անոր, որուն պատկառազդու դէմքը յարգանք կը պարտադրէր ինծի, պաղ քրտինք մը ճակտիս՝ հոգեխոռով, ընդուստ արթնզայ ու զդագի թէ արտակարգ բան մը կայ պատահելիք: Սնվորականին պէս մեկնեցայ գործի՝ մտագրադ ու հօրս դէմքը մտքիս մէջ քանդակուած:

Կէս օրէն առաջ գրուիչը եկաւ և ինծի յանձնեղ ծրար մը: Այդ ծրարը ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ «Լանրնի Ութամսեալ Դիւզագնամարտը»ի առաջին տպագրութեան պըրակն էր: Անշուշտ, ուրախութիւնս անսահման եղաւ, տեսնելով որ տարիներու բաղձանքս կ'իրականանար, թէ-եւ անոր մէջ սպրդած ակնրախ տառասխայները ապրութեան մատնեցին դիս: Անմիջապէս յիշեցի հօրս ջերմ համբուրը: Զգացի թէ նահատակներու հանուհսաւորապէս յարութիւն առած են երազիս մէջ եւ եկած են տիխօրէն զիս համբուրելով շնորհաւորելի: Ի՞նչ յուզից տեսարան: Անմահութեամբ առածառացած եւ հրենո տենչոմ արթեցած մեր նահատակներու յայտնութիւնը ցնցեց իմ հոգին: Հոգեգալուստի երեւոյթ մըն էր եղածը, արտակարգ ու խորհոդաւոր: Այդ օրերուն ո՛վ պիտի մտածէր մեռեներու մասին, երբ ողջերուն ապերասան կեցուածքը հանդէպ

Համեստ աշխատասիրութեանս քար դայթակդութեան առիթ առածձ էր:

Ու երազս եկաւ լուսարանել ու զիլսոս վրայ կուտակուած ամպերը ցըսւել: Այս միջադէպէն ետք, հաւատացէ՞ք, իմ մէջ կ'ապրի այն խոր համոյնմք, թէ նահատակները կ'ապրին ողջերու էտթեան մէջ ու կը հետեւին անոնց քայլերուն:

Երազս ասիթ մը եղաւ, որ խանդավառութեամբ կրկնապատկեմ ջանքելս, վերսկսիմ կրկին պրատել ու արնի՛ Հանրենի Ու թամսեայ Դիւցագնամարտի Պատմութիւնը լուազոյն պայմաններու առկ վերստին լոյս րնծայելու առաջապրութիւնը կեանքիս նպատակ ընտրեմ՝ իրեւ նահատակներու լուսեպէն հոգիին խօսող սրբազն կոսակ մը:

Թէ որքան յաջողեցայ անոնց յիշատակը յաւերժացրնոց անթերի զործ մը չըստարակ հանելուն մէջ, այդ՝ բնթերցող հասարակութեան դատողութեան կը ձգեմ:

Եթէ ունիմ հոգեկան զոհունակութիւն մը, այն է, որ օր մը հանդերձեալ աշխարհ պիտի ասնիմ պարտականութիւնը լիուլի կատարած մարդու խզճի հանգարտութիւնը անոնց մօս, որոնք զիցազնարար կուտեցան ու նահատակուեցան հարենի հոգին վրայ՝ իրեւ ազատութեան բարինին բնծայուած զոհեր:

Երբ մարդիկ օր մը ուրանան Տուրոսեան յեռներու մէջ թափուած արխինր, թող այս պատմութիւնը խօսի իր չըկցէն յեզուով:

Աւ է Երազիու պանդամը և վերհրատարակութեան նպատակը:

Ա. Վարդյան

Պ. Այրես

ԽՈՐԴՐԴԱԺՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԿԱՐԺԻՔՆԵՐ

ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏ ԵՒ ԿՈԹՈՂ

Թերթատեցէ՛ք այս հատորը, կարենալ ըմբռնելու համար թէ ի՞նչ արժէք կը ներկայացնէ «կոտորածն անգուք»ի մէջ յիշուած խօսքը— «Միայն ապրեցաւ Հանրենը սիրուն» :

Կարդացէ՛ք այս էջերը, կարդացէ՛ք մանաւանդ գուք, նոր սերունդի բեկորներ հայոց, կարդացէ՛ք, «բավկաղի ճանչնաք ձեր հայրերուն, պատկերուն և նախահայրերուն օրբանն եղող բնագաւառը, - չԱմձին - որը հայ ժողովուրդի հոգիին մէջ հրահրեց Վարդանանց Ոգին եւ մեզ հաստատ պահեց մեր նախահայրերու կամքին ու հաւատքին վրայ, «իրքեւ Հայր Ս. Աւետարանը նանշցանիք եւ իրքեւ Մայր՝ Հայաստանեայց Եկեղեցին» : Հայութիւնը որքան ճկնեցաւ հաւատարիմ մնալ Աւետարանին, Քրիստոսի ու Եկեղեցւոյ խօսքին, քանի քրիստոնէական հոգիով խոնարհեցաւ, հանդուրժեց ամէն նախատինքի ու նուաստացման, այնքան ոտնակոխուեցան սրբազնասուրը մեր իրաւոնքները, կործանեցան մեր տաճարներն եւ խողիսղուեցան մեր հայրապետներն ու մեր Երէցները, մինչեւ որ հայ ժողովուրդը ազգովին արթնցաւ եւ րմբոնեց Քրիստոսի պատուէրին արժէքը»—

“... Հիմա ով որ տասնոց մը ունի, թող տայ ու սուր առնէ, ինքինէք պաշտպանելու համար” :

Այդպէսով՝ «Ապրեցաւ Հանրենը սիրուն» : Անոր օրինակին հետեւեցան՝ Շապին Գարա-Հիսար, Զէյթուն, Ֆլնտըճազ, Վան, Արարա, Ուրֆա, և ուրիշ վայրերու ազատատենչ մեր ժողովուրդը, եւ հակառակ դահիճներու երազին, որով կր ցանկային իրականացած տեսնել արդիւնքը «Ապրիլեան Մեծ Եղենն»ին, որպէսզի Հայաստանն առանց հայու մնար և անոր աւերակներուն տակ թղուէր «Հայկական Դատ»ը : Այս նպատակու, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ դանրադակ աւելի քան երեք միլիոն հայերը տեղահանուեցան իրենց ծննդավայրէն, աքսորուեցան զէպի հարաւ, զէպի Արաբիոյ անապատները, հրէշային բոլոր միջոցներն ի գործ դրուեցան, որպէսզի, նմոյշի

Համար ոչ իսկ մէկ հատիկ հայ ողջ չմնար, Թուրքիոյ մէջ:

Հաճրն՝ չհանդարժեց ասոր, — ինչպէս չհանդարժեցին նաև զինակից յիշեալ շրջաններից-բորբոքին մէջ, հօտ եւ չովի, զինուոր եւ ժողովուրդ, մեծ ու պատիկ, մէկ սիրո, մէկ մարմին դարձած, ու խտեց՝ կամ ազատ ապրիլ եւ կամ պատառով մեսնիլ:

Այլ պէս ալ եղաւ: Ապրեցաւ Հաճրնի սիրուն, եւ ապրեցնելու համար հայութիւնը՝ ինքնապաշտպանութեան սուրբ պատերազմ մղեց, թոյլ չոտուաւ որ կործանեն իր սրբութիւնները, անպատճեն իր կոյսերը եւ խողխողեն իր ժողովուրդը: Բայց, «Իսմբաթի մրուրով երգուած» սեւ ձականագիրն հայութեան եւ արտաքին դէպֆեր յառաջացուցին Կիլիկիոյ եւ Փոքր-Ասիստենքը:

Սակայն ի կոր չանցան գուպարները, յանուն հաւատագի, յանուն հայրենեաց, զոհուող մէկ միլիոն նահատակներու եւ հերոսներու թափած արիւնը եւ վերապրոյներու անկաշկանոց ապրելու աննըկուն կեցուածքին չնորհիւ տիրացանք մեր հայրենիքի մէկ մասին, որ, իր աչքերն յառած տղաղայի լուսավիայի այգերուն, իր ազգային երաշներուն երկունքը կ'ապրի, Վեհափառ Արարատի եւ Ս. էջմիածնի հովանիքին տակ:

Հաճրնի ութամսեայ զիւցազնամարտին նուիրուած Պ. Սոկրատ Յ. Թէրզեանի իմրազրած Ա. Հատորը հրատարակուեցաւ 1937-ին, Աթէնք, «Պարքենոն» տպարանին մէջ: Այդ օրերուն, պայմանները անսպասու էին՝ այդ դժուարին գործը զլուի հանելու համար:

Կր մնայ կարեւորագոյնը: Նոր Սերունդը պէտք է կարգայ այս եւ ասոր նման այլ զիրքեր, ու չի-ուշով եւ յափշտակութեամբ հետեւի զէպքերուն, որպէսզի, նախ ճանչնայ իր ծագումը, սիրէ ու սորգի աղքին պատմութիւնը, կարենալ հասկնալու համար թէ ինչո՞ւ համար ենթարկուեցանք այս ճականագրին, ինչո՞ւ վերապրոյներ սփռուեցան աշխարհի չորս ափերուն եւ ի՞նչ նուիրական պարտականութիւններ զիրենք կը դիմաւորեն:

Վատահ ենք թէ, ա'յս պիտի րլայ մեծապոյն վարձքը՝ այս հատուրը իմրազրոյին եւ անոր օժանդակ հանդիսացոյներուն:

Հոգիներու մէջ թող յաւէտ ապրի ու զալարի սիրուն Հաճրնը՝ օրբաններէն մին հայկական զիւցազնամարտին, — իր անցեալի մասով եւ կայոց օրերու երկունքով, ի վասարանութիւն Աղատութեան սիրոյն նահատակուող հայութեան եւ ի պատիւ անոնց իտէալներն հետապնդող ողջերուն, պարտուեցաւ հերոսամարտը կանգուն է Կոթողը:

ՇԱԽԱՐԾ ՔՀՆՑ. ՄԵԶՐԱՊԵԱՆ.

Պուէնոս Այրէս, 6 Ցունվ. 1954

Պատմութիւնը մարդկութեան մեծագոյն ուսուցիչն է: Հաւատարիմ եւ անդաւածան մենտոր մը, որ ժամանակի անծայրածիր եւ անսահման ովկչանին մէջ, լուսաւոր փարոսի մը պէս, ո՛չ միայն զգաստութեան կը հրաւիրէ եւ կը զբուշացնէ ժողովուրդները տեսանելի եւ անտեսանելի խութերէ եւ խոչընդոտներէ, այլ ցոյց կուտայ անոնց, խոհեմութեան եւ ողջմտութեան ուղին, եւ զանոնք կ'առաջնորդէ դէպի ապահով նաւահանգիստ :

Միեւնոյն ատեն՝ անողոք եւ անկաշառ զատաւոր մըն է ան, որ իր երկաթէ օրէնքներով վկայութեան կը կանչէ՝ տարամերժօրէն դէպէրն ու անցքերը, եւ իր վճիռը կուտայ՝ հիմնուած մի միայն ճշմարտութեան եւ իրականութեան վրայ :

Պատմութիւնը եզակի եւ աննման փորձաքար մըն է ճշմարտութեան եւ իմաստութեան, զոր կարելի չէ անդիտանալ կամ անգունել անպատիժ : Այն ժողովուրդը, որ կը խզէ կապը իր անցեալին հետ, կը նմանի ուղեկորոյս թշուառական ճամբորդի մը, որ իր ճեռքի լապտերը կորուսած, կը խարիսափի խաւարի մէջ եւ զահավէժ կը դիմէ ուղղակի դէպի անդունդ, դէպի վերջնական կործանում :

Մենք հայերս բացառութիւն չենք կրնար կազմել այս երկաթէ անողոք օրէնքին, եւ մեր ազգային զոյցութեան տեսակէտէն վճռական, մահու եւ կեանքի նշանակութիւն ունի այն հարցը թէ դիտե՞նք կենդանի կապ պահել մեր ազգային անցեալին հետ :

Որովհետեւ մեր ազգային պատմութիւնը աւանդապահ շտեմարան մըն է, ուր կը պատկերանայ մեր նախնիքներու հաւաքական անցեալը, իր ուրախ կամ տիսուր դէպէրով, լաւ կամ վատ յատկութիւններով, իր հերոսութիւններով եւ նոյնիսկ մատնութիւններով։ Հոն կայ զրուած՝ մեր ազգային պայքարներն ու ոգորումները՝ յաղթանակներն ու պարտութիւնները, ճգնաժամերն ու ողբերգութիւնները, լացն ու արցունքը, ատելութիւնն ու վրէժը։ Հոն կայ արձանագրուած՝ անշափելի հերոսութիւնը մեր արիարանց մարտիկներուն, որոնք զիտցան տիտանեան պայքարներ մղել հայրենիքի ազատագրութեան ճամբուն վրայ։ Հայելի մը, հոյակապ համայնապատկեր մըն է ան, ուր հայութիւնը պատկերացած կը գտնէ իր ճշգրիտ եւ հարազատ դիմագիծը, ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ է ան :

Խեղիքս կարելի է հրաժարիլ ազգային սեփական դիմագիծէն, առանց ազգային ինքնասպանութիւն գործած ըլլալու:

Օտար ազգեր հպարտ են իրենց ազգային անցեալով, եւ խանդավառ պաշտամունք ունին՝ այդ պատմութիւնը կերտող ժողովուրդին եւ ժողովրդական հերոսներուն հանդէպ: Եւ իրրեւ պերճախօս ապացոյցը այդ բոլորանուէր պաշտամունքին՝ հոյակապ կոթողներ են կանգնեցուցած անոնց յիշատակին:

Իսկ մենք հաճընցիներս ինչպէ՞ս կրնանք հպարտ չ'ըլլալ մեր սլաշտելիօրէն հերոս անդուզական ծննդավայրով: Միթէ՞ մենք հերոս չունինք: Միթէ՞ մեր ծննդավայրը, ամբողջ Հաճընը չէ եղած ազատութեան օրրան մը, ուրկէ ճախրասլաց թռիչք են առած ազատատենչ արծիւները մեր անառիկ արծուերոյնի, եւ յաղթանակ երդած՝ հայ ազատութեան երկնակամարին վրայ:

Միթէ՞ մեր Տաւրոսեան չքնաղ արծուերոյնը չէ եղած հրաշափառ մայրը ազատութեան նախակարապետներու եւ անկախութեան սուրբերու, որոնց իւրաքանչիւրի սրբազան յիշատակին պէտք է ո՛չ միայն կանզնեցնել անմահութեան կոթողներ՝ զիրենք գալիք սերունդներու երախտագիտութեան յանձնող, այլ նաև մոմ վառել, խունկ ծիսել եւ երկիւզած հսկումի ծնրադրել . . . : Ինչո՞վ են պակաս մեր հերոսները՝ ուրիշ որեւէ ազգի հերոսներէն: Եւ եթէ Ուաշինգթոններ, Սան Մարթիններ, Պոլիվարներ եւ Կարիպալտիններ, իրապէս արժանի ևն կոչուելու ազատարար դիւցազուններ, արդե՞օք մեր Ժիրայրները, Մուրատները, Աղասինները, Ճէպէճեաններն ու Արամ Կայժակները արժանի չեն իրաւամք կոչուելու դիւցազուններու դիւցազուններ, քանի որ անոնք, մեր Տաւրոսեան չքնաղ մարտիկները, պայքարեցան անհամեմատ աւելի աննպաստ պայմաններու եւ պարագաներու տակ, գերմարդկային խիզախութեամբ եւ ահաւոր դիւցազոնութեամբ, ընդդէմ՝ մարդկային պատմութեան մէջ երբեք նմանը չտեսնուած թրքական բռնակալութեան, եւ յաղթեցին հազարապատիկ աւելի մեծ խոչընդոտներու, տիտաննեան եւ անհաւասար հերոսամարտներու մէջ դարաւոր կուռքեր տապալելով, եւ դղրդացնելով մայր-հողը իրենց երկաթեղէն քայլերուն տակ:

Իսկ ոգեւորել մեր նոր սերունդները՝ մեր Տաւրոսեան չքնաղ լեռնաշարհի հերոսութիւններով եւ հերոսներու կենդանի պատկերացումով, տոգորել զանոնք նոյն այդ վսիմ զաղափարներու իտէալականութեամբ, եւ զոհաբերութեան վեհ ձգտումներով,՝ պատմութեան գործն է այդ:

Հին սերունդը այսօր կայ, վաղը չկայ: Իսկ գալիք սերունդները ինչպէ՞ս պիտի ծանօթանան մեր անցեալին: Նոյնիսկ այսօր, մենք՝